

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2021, 5 (2): 514-545.

**Fıkıh Mezheplerinin Oluşumuna Etki Eden Saiklere Bütüncül Bir
Yaklaşım**

A Holistic Approach to the Factors Affecting the Formation of Fiqh
Schools

Adem Arslan

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak B.E. Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Assit Prof. Dr. Zonguldak B. E. Unv. Theology Faculty

ademarsan1@gmail.com

Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-5207-7040>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 13.10.2021
Kabul Tarihi / Accepted : 26.12.2021
Yayın Tarihi / Published : 27.12.2021
Yayın Sezonu : Aralık
Pub Date Season : December

Atıf/Cite as: Arslan, Adem. "Fıkıh Mezheplerinin Oluşumuna Etki Eden Saiklere Bütüncül Bir Yaklaşım". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 5 / 2 (Aralık 2021): 514-545.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/tiad>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- İstanbul- Turkey. All rights reserved.

Fıkıh Mezheplerinin Oluşumuna Etki Eden Saiklere Bütüncül Bir Yaklaşım

Öz

Fıkıh mezhepleri birçok saikin etkili olduğu bir sürecin ürünüdür. Fıkıh ve mezhep kavramları ve bunlarla ilgili konular hakkında çok sayıda çalışma olmasına rağmen, fıkıh mezheplerinin oluşumunu etkileyen unsurlar hakkında yapılmış Türkçe çalışmalar sınırlıdır. Fıkıh mezheplerinin doğuşu kaynaklarda genel olarak itikâdî mezheplerle birlikte ele alınmakta, bu da doğal olarak kafa karışıklığına yol açmaktadır. Bu çalışmanın amacı, fıkıh mezheplerinin oluşumunu etkileyen saikleri bağımsız ve bütüncül bir şekilde ele alarak fıkıh mezheplerinin daha doğru değerlendirilmesine katkı sağlamaktır. Bu amaç çerçevesinde fıkıh mezheplerinin oluşumuna etki eden unsurlar, ön ve arka plandaki saikler ile dolaylı saikler şeklinde farklı ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Tarama ve derleme yönteminin uygulandığı bu çalışmada, fıkıh mezheplerinin oluşumuna etki eden amillerin her birinin, kendi yerinde bir ağırlığının olduğu görülmüştür. Ancak tarihi vakia olarak bu saiklerin zahiren bazıları ön plana çıkarken, bazılarının arka plandaki önemli motifler olduğu, diğer bazılarının ise bu oluşuma dolaylı etkide bulunduğu tespit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Mezhep, Ehl-i Re'y, Ehl-i Hadîs, İctihad,

A Holistic Approach to the Factors Affecting the Formation of Fiqh Schools

Abstract

Fiqh sects are the product of a process in which many motives are effective. The number of studies in Turkish in an independent style on the factors affecting the formation of fiqh sects is limited. The birth of the fiqh sects is generally handled together with the creed sects in the sources, which naturally leads to confusion. The aim of this study is to deal with the motives affecting the formation of fiqh sects in an independent and holistic manner, thus contributing to a more accurate evaluation of fiqh sects. Within the framework of this purpose, the factors affecting the formation of fiqh sects are handled with a different and holistic approach as foreground and background factors and indirect factors. In this review, scanning and compilation method was used. It has been found that each of these motives, which are handled in three different ways, has its own weight.

Keywords: Fiqh, Sect, Ahl al-Ra'y, Ahl al-Hadith, Ijtihad.

Giriş

İslam'ın temel kaynaklarından inanç (itikâd), ahlâk ve amele ilişkin birçok hüküm çıkarılabilmektedir. Dinin amelî hükümlerine dair kendisine has

yaklaşımlara sahip düşünce sistemleri ve bunların etrafında meydana gelen ilmi ve fikri birikim olarak ifade edilen fıkıh mezheplerinin, ortaya çıkması, belirgin hale gelmesi ve yayılması, anlık bir durumu değil, uzun bir süreci gerekli kılmaktadır. Tarih içerisinde birçok sünnî fıkıh mezhebinin ortaya çıkmış olduğu, bunların büyük çoğunluğunun takipçilerinin kalmamış olması nedeniyle, varlıklarını ancak kitaplar arasında devam ettirebilmiş oldukları bilinmektedir.

Mezheplerin oluşumundan söz eden 'İslam Mezhepleri' ile ilgili kitaplar büyük çoğunlukla akaid mezheplerini içermektedir.¹ Fıkıh mezheplerinin teşekkülünde etkili olan hususlar da yine büyük çoğunlukla siyasi-itikâdî mezheplerin doğuşunu değerlendiren çalışmalar içerisinde dağınık bir şekilde yer almaktadır.² İşte fıkıh mezheplerinin oluşumu ile ilgili hususların değişik eserlerde dağınık bir şekilde ele alınması, kafa karışıklığına yol açmaktadır. Zira öne sürülen saiklerin birçoğu doğrudan fıkıh mezheplerinin oluşumu ile ilgili olmayıp 'görüş farklılıkları' ile ilgili olmakta, bunun yanında görüş farklılıklarının mezheplerin doğuşu ile ilgisi kurulmadığından fıkıh mezheplerinin daha doğru değerlendirilmesi zorlaşmaktadır. Ayrıca, telif edilen Türkçe fıkıh kitapları içerisinde, fıkıh mezheplerinin doğuşuna etki eden unsurlar, genel olarak herhangi bir tasnife tabi tutulmamakta ve karışık bir şekilde ele alınmaktadır. Bu anlamda konunun makale ölçeğinde bütüncül tarzda ele alınmasına ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye'de 'fıkıh' ve 'fıkıh mezhepleri' ifadelerini içeren çok sayıda çalışmanın bulunması,³ isim benzerlikleri nedeniyle fıkıh mezheplerinin oluşumuna tesir eden amillerle ilgili toplu tarzda çalışmaların da çok sayıda olduğu izlenimini vermemelidir. Zira 'fıkıh mezheplerini oluşturan saikler' ile ilgili 'müstakil

¹ Hasan Gümüşoğlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi: Temel İnanç Sistemleri* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008), İçindekiler Bölümü; Mehmet Kubat, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), İçindekiler Bölümü; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), İçindekiler Bölümü.

² Örnek için bk. Neşet Çağatay - İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), İçindekiler Bölümü (III-VII); bk. Hasan Onat, "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", (ts.), 7-23.

³ Türkçe eserlerde fıkıh sıfatı olmaksızın mezhepler ile ilgili çalışma sayısı pek çoktur, ancak fıkıh mezhepleri şeklinde müstakil kitap çalışmaları azdır. Arapça ismiyle Târihu'l-Mezâhibil'İ-İslâmiyye olarak bilinen bu eserin fıkhi mezhepler ile ilgili bölümü İslâm Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam başlığı ile çevrilmiş geniş kapsamlı bir eserdir. bk. Muhammed Ebu Zehra, *İslâm Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam*, çev. İ. E. Dal (İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınevi Dağıtım, 2006); Mezhepleri mutlak ifade ile genel bir tarzda değil de fıkıh özelinde ele alan diğer bir müstakil kitap çalışması İslâm Fıkıh Mezhepleri İsmiyle basılmıştır. bk. Ali Bakkal, *İslâm Fıkıh Mezhepleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007).

anlamda çalışmaların' az sayıda olduğu gözlenmektedir. Bu anlamda "İslâm Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler" isimli bir kitap çalışması dışında müstakil bir kitap çalışmasına rastlanılmadığı söylenebilir. Sözü edilen kitap çalışmasında da fıkıh mezheplerinin doğuşunu hazırlayan sebepler; temel kaynaklara bağlı sebepler (Kitap ve Sünnet) ve akli membalara bağlı sebepler (ictihâd-icma-kıyas) şeklinde bir yaklaşım ile ele alınmaktadır.⁴ Bunun dışında genel anlamda dört fıkıh mezhebinin oluşumundaki dönüm noktalarını tespit etmeye yönelik görüşleri içeren "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü" isimli bir makale çevirisi yapılmıştır.⁵ Zikredilen tüm hususlar, fıkıh mezheplerinin bir bütün olarak, müstakil bir çalışma ile ele alınmasındaki ihtiyacı yansıtmaktadır. Çalışmanın söz konusu boşluğu doldurmaya katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Fıkıh mezheplerinin doğuşu ile ilgili kaynaklarda genel olarak karışık bir şekilde ele alınan saiklerin, fıkıh mezheplerinin doğuşuna etkisi dikkatlice incelendiğinde; bazılarının ilk bakışta 'ön plana çıkan saikler' olduğu, diğer bazılarının ise kendi yerindeki önemine rağmen ilk bakışta göz önüne çıkmayan 'arka plandaki saikler' olduğu, diğer bazılarının ise dolaylı bir etkiye sahip oldukları görülecektir. Ayrıca ictihad farklılıklarının nedenleri arasında değerlendirilebilecek bazı hususların fikirlerin farklılaşmasına doğrudan, mezheplerin teşekkülüne ise 'dolaylı' bir şekilde etki ettiği görülecektir. Çalışmamızda bu farklılıklara vurgu yapılmakta ve kaynaklarda genel olarak dağınık bir şekilde yer alan fikhî mezheplerin oluşmasına yol açan saikler bir bütünlük içerisinde ve farklı bir tasnif denemesi ile ele alınmaktadır.

Fıkıh mezheplerinin oluşmasında etkili olan amiller için tercih ettiğimiz "ön plandaki saikler", "arka plandaki saikler" ve "dolaylı saikler" şeklindeki ifadeler, mezhep oluşumunda etkili olan amillerin rollerinin önemini ifade etmemektedir. Başka bir ifade ile bu, bir faktörün önemli diğerinin önemsiz olması anlamına gelmemelidir. Her faktörün kendi yerinde ağırlığı vardır. 'Ön plandaki saikler' diye ifade edilen hususlar, mezheplerin tarihi seyri içerisinde açığa çıkan, zahiren ilk bakışta görünen nedenleri ifade etmekteyken, 'arka plandaki saikler' ise, ilk bakışta dışı yansımayan diğer önemli hususları ifade etmektedir. Dolaylı saikler ise yerinde ifade edildiği üzere, mezheplerin oluşumu ile ilgili dolaylı anlamda bir etkiye sahip iken, fikirlerin farklılaşmasına (ihtilafa) doğrudan bir etkiye sahip olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir.

⁴ bk. Yusuf Kılıç, *İslâm Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler* (İstanbul: Emre Matbaası, 1997), 11-290.

⁵ bk. Christopher Melchert, "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü", çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/41 (2011), 221-236.

Çalışmanın başlığında yer alan “Fıkıh Mezhepleri” ifadesi ile Kur’an ve Sünnet’in bütünü rehber kabul edip bu çerçevede hareket eden fıkıh mezhepleri kastedilmektedir. Sünnî olmayan fıkıh mezheplerinin siyasi ve itikadi yönleri ameli hükümlere fazlasıyla sirayet etmiş olduğundan, onların burada ele alınması uygun görülmemiştir.

Çalışmada mezheplerin oluşumu ifadesi ile ilk bakışta mezheplerin ortaya çıkması, şekillenmesi anlaşılırsa da, bu ifade mezhep ifadesinin mahiyeti itibarıyla belli oranda yayılması hususunu da içermektedir. Zira mezhep kavramı gruplaşmayı, ilmi ve fikri birikimi ihtiva ettiğinden belli oranda kitlelere yayılmayı gerekli kılar.

Fıkıh mezheplerini oluşturan saiklerin, detayına inildiğinde, geniş çalışmalara konu olabilecek nitelikte olduğu bilinen bir husustur. Bu çalışma ise, her bir faktör için derinlikli araştırmaları gerektiren bilgileri serdetmekten ziyade, fıkıh mezheplerinin oluşmasında etkili olan amilleri müstakil olarak, bir bütün halinde ve bu tasniften doğan farklı bir bakış açısı ile ele almaya yöneliktir.

Bu çalışmamızda öncelikle mezhep kavramı, fikhî mezheplerin ne olduğu, tarihsel süreçte fıkıh mezheplerinin belirgin hale gelişi (şehir fakihleri ve hukuk akımlarının ortaya çıkışı) ele alınmakta, devamında fıkıh mezheplerinin oluşumuna tesir eden saikler, ön plandaki saikler, arka plandaki saikler ve dolaylı saikler şeklinde üç ana başlık ile işlenmektedir. Son olarak da farklı ictehadların doğmasına yol açan ve fıkıh mezheplerinin oluşumunu dolaylı bir şekilde etkilediği tespit edilen bazı amiller ele alınmaktadır.

1. Mezhep Kavramı

Mezhep ifadesi sözlükte; “z-h-b” (zehebe) kökünden mimli masdar olarak “gitmek”, ismi mekân olarak da “gidilecek yer ve yol” anlamlarında kullanılmaktadır.⁶ Mezhep kavramı; “Dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi ve bu yaklaşımlar etrafında meydana gelen ekolleşmenin

⁶ Diyanet İslâm Ansiklopedisinde “mezhep” ifadesinin “zehâb” kökünden hem masdar hem de mekan ismi olarak kullanıldığı ifade edilse de lügat kitapları mezhep kelimesinin zehâb masdarından değil de z-h-b (zehebe) kökünden bir masdar veya ismi mekân olarak kullanıldığına yer vermektedir. Mezhep kelimesi için bk. ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Alî Hilâlî (Kuveyt: Matbaatu Hukumeti Kuveyt, 1987), 2/449; bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311) İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru ihyaî Turası'l-Arabi, 1999), 5/66; bk. İlyas Üzümlü, “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/526.

ürünü olan ilmi ve fikrî birikim" olarak ifade edilmektedir.⁷ Münâvî'ye dayandırılarak, mezhep kelimesinin inanç ve geniş yol anlamlarında kullanıldığı, daha sonra bu kelimenin kendisi ile ilgili ahkâmda (hükümlerde) kullanılır olduğu kaydedilir.⁸

2. Fıkhî Mezhepler

Dinin ameli (uygulama) boyutu ile ilgili olan mezhepler "fıkhî mezhepler"; İnanç esaslarını konu edinen mezhepler ise "itikadî mezhepler" şeklinde isimlendirilmektedir.⁹

İslam fıkhını anlamada bir "yöntem", İslam fıkhının hükümlerini tefsirde bir "üslûb", kaynaklardan hüküm çıkarmada da bir "yol" olarak görülen *fıkhî mezhepleri, nüve olarak itikadî mezheplerden*¹⁰ daha erken bir zamanda ortaya çıkmıştır.¹¹

"Fıkıh mezhebi" kavramı değerlendirilirken "şer'î-amelî meselelerde esas alınan ve belirli bir âlime/âlimler grubuna nispet edilen görüşlerin toplamı şeklinde dar ve indirgemeci bir yoruma tâbi tutulmayıp, fıkıh düşüncesine ilişkin belirli fikir odakları etrafında oluşup gelişen akademik ve toplumsal birikim şeklindeki geniş"¹² anlayış fıkıh mezheplerinin tarihi açıdan gerçekliğine daha uygundur. Fıkıh mezhepleri elbette dinin kendisi değildir, ancak dinin anlaşılmasına yardımcı olan ve dinin yaşanmasını kolaylaştıran işlevleri nedeniyle varlıkları zorunlu olarak devam eden kurumlardır.¹³

⁷ bk. Üzümlü, "Mezhep", 29/526.

⁸ Mahmud Abdurrahman Abdulmun'im, *Mu'cemu'l-mustalahât ve'l-elfazî'l-fıkhîyye* (Kahire: Dâru'l-Fazile, ts.), 251.

⁹ Üzümlü, "Mezhep", 29/526; bk. Servet Armağan, *Ana Hatları İle İslâm Hukuku* (İstanbul: Enes Basın Yayın ve Matbaacılık, 2015), 80; Kaynaklarda mezhep kavramı yerine doktrin, ekol, düşünce ekolleri vb. ifadelerin kullanıldığı görülür. Örnekler için bk. Ed. Hasan Onat vd., *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi* (Ankara: Ankuzem (Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları), 2007), 18 ve 268.

¹⁰ İtikadî (Akaid) mezheplerinin doğuşuna sebep olan faktörler arasında özetle, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatı üzerine ortaya çıkan hilafet-imamet tartışmaları, Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve kanlı olaylar, Hz. Ali dönemindeki siyasi ve askeri gelişmeler, İslam'ın geniş bir coğrafyaya yayılması ve başka kültür ve medeniyetlerle etkileşimi, yabancı felsefelerin Arapçaya tercümesi ile başlayan kültürel etkinlikler ve insan unsuru gibi faktörler sayılmaktadır. İtikadî mezheplerin doğuşuna etki eden faktörler için bk. Nurettin Yıldız, "Mezhep", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale, 1991), 2/448; ve bk. Hasan Onat - Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 49-58.

¹¹ bk. Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal li dirâseti's-ş-şeriatî'l-İslamiyye* (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 2006), 147.

¹² İbrahim Kafi Dönmez, "İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı", *Usûl İslam Araştırmaları* 1/1 (2004), 48.

¹³ bk. Tevhit Ayengin, "Fıkhî Mezheplerin Bağlayıcılığına Dair", *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017), 74.

Fıkıh mezhepleri değerlendirilirken mezheplerin gerek bireysel gerekse toplumsal hayatın derinliklerine nüfuzu göz ardı edilmemelidir.¹⁴ Taassuba dönüştürülmediği sürece fikhî mezhep anlayışı her zaman önemli bir zenginlik olmuştur.¹⁵

3. Tarihi Bir Vakıa Olarak Fıkıh Mezheplerinin Belirgin Hale Gelişi

Sadece dini gruplaşmalar için değil tüm gruplaşmaların merkezinde, nitelikleriyle temayüz etmiş bir kişiliğe sahip 'insan faktörü' vardır. Fıkıhî gruplaşma olarak da düşünebileceğimiz mezheplerin merkezinde de bir şeyi iyi bilen, iyi anlayan anlamında kullanılan fakih insanlar vardır. Mutlak müctehidler olarak bilinen mezhep imamları dini bilen, yaşayan, dinde derinleşen ve dinin uygulamaya dair meselelerini detaylı bir şekilde değerlendiren örnek fakihler olsalar da mezhep kurmak iddiasıyla ortaya çıkmamışlardır.¹⁶ O halde bu fıkıh mezhepleri veya mezhebi yapı nasıl ve neden ortaya çıkmıştır? Bu sorular cevap verilmesi gereken önemli sorulardır. İlk dönemlerdeki âlimlerin dini metinlerdeki anlayış ve yorumları yanında dinin ilke ve hedefleri hakkındaki görüş ve anlayışlarının, kendi öğrencileri başta olmak üzere belli kesimler tarafından kabul görmeye başlanmasıyla, din mensupları arasında bir gruplaşma/kümeleşme meydana gelmiştir,¹⁷ bu kümeleşmeler metotları olan belirli akımları temsil etmiş, bu akımların usul ve yöntemleri zamanla şehirleri aşan bölgeselliğe ulaşmıştır. Nihayet bu grupların merkezinde yer alan müctehid fakihleri takip eden insanlar bu yapıya müntesip olarak anılmışlardır. Buna göre fikhî mezhebî yapılar ansızın belirginleşmiş

¹⁴ bk. Dönmez, "İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı", 48.

¹⁵ Fıkıh mezheplerine bağlılık ve taşıdığı anlamı özetleyen ve bir dönem sosyal medya mecralarında Arapçasıyla yaygın bir şekilde geçtiğine şahit olduğumuz şu hikâye dikkat çekicidir: Bir kadın bir âlime kendi fikhî meselesini çözmesi için müracaatta bulunur. O âlim kişi kendisine bölgesindeki gelen kadına senin problemini Kur'an ve Sünnet'e göre mi çözeyim, yoksa İmam Malik'in mezhebine göre mi çözeyim diye sorar. Kadın Maliki mezhebine göre çözer. O kişi, yoksa sen İmam Malik'in görüşünü, Kur'an ve Sünnet'ten üstün mü tutuyorsun! diye hayret ederek tepki gösterir. Kadın, hayır, asla..! diye cevap verir ve şöyle devam eder, aksine ben İmam Malik'in Kur'an ve Sünnet'i anlamasını, sizin Kur'an ve Sünnet'i anlamınıza tercih ediyor ve üstün tutuyorum. Bu nedenle problemimi İmam Malik'in görüşüne göre çözenizi istedim! diyerek fıkıh mezheplerine bağlılığın Kur'an ve Sünnet'i doğru anlama ve bunlardan usulünce çıkarılan kaidelere bağlılık anlamına geldiğini güzel bir şekilde göstermiştir. Evet, fıkıh mezheplerine bağlılık, mezhep müctehidlerinin Kur'an ve Sünnet temelindeki çözümlerini, aynı kaynaklara müracaat edilse dahi o çapta olmayan kimselerin yorumlarına değişilmesi demektir.

¹⁶ Benzer görüş için bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 36.

¹⁷ Mezheplerin teşekkülünden evvel ve teşekkülü zamanları ile ilgili bilgi için bk. Ahmed Hasan, "İlk Fıkıhî İslâm Mezheplerinin Kaynakları", çev. Selahaddin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)* 29/01 (1987), 313-328.

yapılar değildir, bunlar; "âlim", "muhit" ve "malumat" farklılığını temsil eden, telif ve tedris faaliyetlerini ihtiva eden, uzunca bir sürecin ürünü olarak¹⁸ ortaya çıkmışlardır. Tarihte işleyen süreçte Sahabe döneminde başlayan ekolleşme faaliyeti tabiûn ve tebeu't-tâbiîn döneminde devam etmiş ve mezhep imamları dediğimiz kişiler tarafından sistematize edilmiştir. Her mezhebin sahabi dönemine kadar uzanan bir geleneği vardır.¹⁹ Oluşum aşamalarında öncelikle belli başlı şehirlerde belli başlı fakihler ön plana çıkmışlardır.

3.1. Şehirlerde Belli Başlı Fakihlerin Ön Plana Çıkması

Allah Resulü'nün (s.a.v) vefatının ardından geçen bir buçuk asırlık zaman diliminden geriye doğru bakıldığında, içlerinde temayüz edenlerin olmasıyla birlikte sayılamayacak kadar çok sayıda âlimin yoğun ilmi faaliyetlerinin olduğu ve bunların büyük bir fıkıh mirası bıraktığı görülecektir. Bu ilmi mirası bırakan temayüz etmiş âlimler birbirlerine geçmeli halkalar gibi bir ilim zinciri oluşturmaktaydı, işte bu zincir halkalarının ilk etapta şehirler düzleminde olduğu gözlenmektedir.²⁰ Fıkıh mezhepleri o zamana göre büyük şehirlerde kurulmuş, İhtilaflar da şehirlerde fıkıh ekollerinin tesis edilmesi ile belirginleşmiştir.²¹

Tabiûn'un yaşadığı dönemin siyasi iktidarı olan Emevîler tayin ettikleri kadıların görüş ve yaşantılarına, halkın ibadetlerine karışmamışlardı,²² bunun doğal sonucu olarak da Mekke, Medine, Mısır, Kûfe, Basra, Şam ve Yemen gibi birçok yerlerde halkın fikhî problemlerini danıştığı, fakih sahâbîlerin

¹⁸ Benzer görüş için bk. Murtaza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 18-19.

¹⁹ Mustafa Saîd el-Hin, *Eseru'l-İhtilâf fi'l-kavaidi'l-usûliyye fi ihtilâfi'l-fukahâ* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1982), 110.

²⁰ Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 36.

²¹ Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da İtikadî Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Yeni Şafak, ts.), 287.

²² İlk Emevî halifesinin "Bizim yönetimimize eleştiride bulunmadıkları sürece ben, insanların konuşmalarına karışmam" şeklindeki ifadesi de buna işaret etmektedir. Bkz. Ahmet Yaman, *Siyaset ve Fıkıh* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 35.

öğrencileri olarak *Tâbiun fakihlerinden oluşan şehir fakihleri*²³ (*Said b. Müseyyeb, Atâ b. Rebâh, İbrahim en-Nehâî ve Mekhûl vd.*)²⁴ ön plana çıkmıştır.²⁵

Medine’de Said b. Müseyyeb, İbn Şihab ez-Zührî, Mekke’de Ata b. Ebu Rebâh, Kûfe’de İbrahim en-Nehâî, Basra’da Hasan-ı Basri, Şam’da Mekhûl gibi tabiûn âlimleri hadis duymak, fetva ve görüşlerini almak üzere kendilerine gelen ilim yolcularına sahip oldukları bilgileri aktarmışlardır.²⁶

Ebu Hanife’nin (150 h) yaşadığı dönemde bazı şehirlerin, fıkıhın bazı konularında diğerlerinden daha fazla gelişme gösterdiği de bilinmektedir. Nitekim onun; “Eğer bir kimse harpleri, harp tarihini öğrenmek isterse Medine’ye, Hacc ibadeti konusundan ihtisas yapmak isterse Mekke’ye, hukukun muhtelif konularında ihtisas yapmak isterse Kûfe’ye gitsin” şeklindeki sözü de bu duruma işaret etmektedir.²⁷

3.2. Hukuk Akımlarının (Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re’y) Ortaya Çıkması

Fikirlerin ekolleşmesi olarak değerlendirilen mezhepler,²⁸ tabii olarak varlıklarını önemli fikir adamlarına borçludurlar. Abbasiler dönemine kadar her merkezde, kendi adlarıyla anılan ve muayyen bir mezhebi olmayan birçok

²³ Tâbiûn Medine merkezinin dışına dağılmış, her biri gittikleri merkezlerde vazifelerini icra etmiş, böylece her merkezde fikhî konularda bir imam ortaya çıkmıştı. bk. Osman Şekerci, *Fıkıh Mezheplerine Giriş* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 28-29.

²⁴ Saîd b. Müseyyeb için bk. M. Yaşar Kandemir, “Saîd b. Müseyyeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/563-564; Atâ b. Ebû Rebâh için bk. İsmail Cerrahoğlu, “Atâ b. Ebû Rebâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/35-36; İbrahim en-Nehâî için bk. Şükrü Özen, “Nehâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/538-535; Mekhûl b. Ebû Müslim için bk. Eyyüp Said Kaya, “Mekhûl b. Ebû Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/552-553; Hasan-ı Basrî için bk. Tahsin Görgün, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/303-305.

²⁵ Ali Bakka, *İslâm Fıkıh Mezhepleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 46-47; Adem Arslan, *Şâfiîliğin Kurumsallaşmasında Büveytî ve el-Muhtasar’ı* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2017), 107-109; ayrıca bk. Yusuf Kılıç, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler* (İstanbul: Emre Matbaası, 1997), 268.

²⁶ Şekerci, *Fıkıh Mezheplerine Giriş*, 28-29; Çeşitli şehirlerdeki Tâbiûn müctehidleri için bk. Fıkıh mezhepleri ve ekolleşme temayülleri için bk. Bakka, *İslâm Fıkıh Mezhepleri*, 2007, 46-47.

²⁷ bk. Ali Şafak, “İslam Hukukunun Tekevvünü ve Tedvini Konusunda Gösterilen Faaliyetler”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 1 (1976), 147.

²⁸ İslâm kültür ve medeniyet tarihi incelendiğinde ilmi ölçülerden ayrılmayan, sadece inanç, ibadet ve uygulama alanında kalan samimi düşünce, ictihad ve yorumların, Müslümanlar açısından çok yararlı olduğu ve İslâmî hükümlerin yeni meydana çıkan olaylara rahatlıkla uygulanmasının bu sayede mümkün olduğu görülebilmektedir. Benzer görüş için bk. Abdülkadir Şener, “İslâmî Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD.)* 26/1 (1984), 372.

âlim ve müctehid vardı; bunlar soruları cevaplandırıyor, davaları çözüme kavuşturuyorlardı.²⁹

Başlangıçta Tabî'n fakihlerinden oluşan *şehir fakihleri* ve "*Hicaziyyûn*" ile "*Irakiyyûn*" gibi bölgesel anlamlı kavramlarla ifade edilen zümreleşmeler muhtemelen sonradan prensip ve yöntemleri farklı olan "*ehl-i hadîs*" ve "*ehl-i re'y*" ekollerine dönüşmüş veya bu ekolleri doğurmuştur.³⁰ Nitekim Emevi döneminin sonları ile Abbasiler döneminin başlarında hicaz ekolüne ehl-i hadîs; Irak ekolüne de ehl-i rey denilmeye başlandığı kaydedilmektedir.³¹ Bu hususlar Kur'an'ı değerlendirirken Sünnet'i göz ardı etmeyen (sünnî) fıkıh mezheplerinin oluşumunda ortaya çıkan önemli tarihi olgulardır.

Bölgesel mahiyette akımların oluşması, bunlara mensup olanların sözlü ve yazılı olarak münakaşa ve münazaraları, müctehidlere özel kaide ve usullerin (usûl-i fikhun) doğmasına ve telif edilmesine neden olmuştur. Ayrıca bir kesimin (Hicazlıların) daha ziyade vakıa üzerine ictihad etmelerine karşılık; diğer kesimin (ehl-i re'y'in) bunlarla yetinmeyerek farazi meseleler üzerinde de ictihadda bulunmaları gibi amiller Abbasiler devrinde müctehidlere ait müstakil ictihad usûlleri ve yollarının ve bunlarla varılan ahkâm mecmualarının ortaya çıkmasını sağlamıştır.³²

4. Fıkıh Mezheplerinin Oluşumuna Tesir Eden Saikler

Tarihi bir vakıa olarak belirli bir süreç içinde belirginleşen fıkıh mezheplerinin oluşumuna etki eden birçok saik vardır. Tarihsel süreç içerisinde, ilk bakışta, bunların bazılarının ön planda görüldüğünü, bazılarının ilk bakışta göz önüne çıkmayıp arka planda kalan ancak önemli faktörler olduğu, diğer bazı saiklerin ise mezheplerin oluşumunda dolaylı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. İşte fıkıh mezheplerini oluşturan bu saikler bir bütün olarak mezheplerin oluşumuna önemli katkılarda bulunmuşlardır.

4.1. Ön Plandaki Saikler

Günümüze ulaşmış sünnî fıkıh mezheplerinin, tarihi süreci içerisinde değerlendirildiğinde, bazı ortak özelliklere sahip oldukları görülmektedir. İşte bu ortak özellikler dikkatlice incelendiğinde, bunların esasen mezheplerin oluşumuna ve belli bir çerçevede yayılmasına zahiren etki eden saikler olduğu görülecektir.

²⁹ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 159.

³⁰ Benzer görüş için bkz. Ahmet Yaman - Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2012), 105; Ayrıca bkz. Salim Ögüt, "*Ehl-i Hadîs*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/508.

³¹ Adem Arslan, *Şâfiîliğin Kurumsallaşmasında Büveytî ve el-Muhtasar'ı*. (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 110 (bk. Eserin 45. dipnotu).

³² bk. Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 160.

4.1.1. Tarihsel Olarak Ön Plana Çıkan Unsurlar ve Dört Fıkıh Mezhebinin Taşındığı Ortak Özellikler

Fıkıh mezheplerinin oluşumunda tarihsel olarak zahiren ön plana çıkan saiklerin başlıcaları şunlardır:

- *Tâbiûnin*³³ sahâbeden aldığı ve mezhep kurucularına aktardığı fıkıh birikimi, tecrübe ve metodoloji
- *Âlim, muhit, malumat ve medot farklılığını içeren "Irakiyyun" veya "Kufiyyûn" ile "Medeniyyûn" şeklinde ifade edilen, günümüzdeki tabir ile marka oluşumlarının tesiri*³⁴
- *Kurucu imamın yetkin kişiliği ve ilmî mirası*
- *Mezhep kurucusunun fikirlerini sonraki kuşaklara aktaracak temayüz etmiş seçkin öğrenciler*
- *Ders halkaları ve telif eserlerini içeren, süreklilik arz eden etkili eğitim-öğretim faaliyetleri*
- *Mezhebin kendi dinamikleri ve potansiyeli (ictihad usulü/yöntemi,³⁵ hukuk düşüncesinin gelişmeye açık olması).*³⁶

Varlığı günümüzde fiilen devam eden ehl-i sünnetin meşhur dört fıkıh mezhebi liderlerinin doğum yılları sırasına göre; Hanefi, Maliki, Şâfiî ve Hanbeli fıkıh mezhepleri olarak sıralanmaktadır. Yukarıda sözü edilen hususlarla (ön plana çıkan saikler ile) birlikte mezhepler değerlendirildiğinde, asr-ı saâdetten

³³ Tahâvî Şerhu Meâni'l-Âsâr isimli eserinde Medineli yedi fakih tabiûnin isimlerini zikretmektedir. bk Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed Tahâvi (v. 321/933), *Şerhu Meâni'l-Âsâr (Hadislerle İslâm Fıkıhı)*, ed. Mehmet Haberli, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Kitâbî Yayınevi, 1430), 2/239.

³⁴ "Irakiyyûn" veya "Kûfiyyûn" ile "Medeniyyûn" ifadeleri günümüze ulaşan en eski fıkıh muhtasarlarından olan *Kitabu Muhtasari'l-Büveyfî*'de geçmektedir. Kûfiyyûn ifadesi için Süleymaniye Kütüphanesi Murad Molla koleksiyonunda 1189 numarada kayıtlı el-Muhtasar yazmasında "Babu'l-Cehr Bi Bismillahirrahmanirrahim ve Qiraeti'l-Hamd" şeklindeki baba bkz. Ebu Yakub Yusuf b. Yahya el-Büveyfî, *Kitabu Muhtasari'l-Büveyfî*, No: 1189 (Süleymaniye Kütüphanesi Molla Murad Koleksiyonu, No: 1189, 196 vr.), 14a; "Irakiyyûn" ve "Medeniyyûn" ifadeleri için ise el-Muhtasar'ın, Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesinde 1078 numarada kayıtlı olan diğer bir nüshasının "er-Rehn" başlığına bakınız. Ebu Yakub Yusuf b. Yahya el-Büveyfî, *Kitabu Muhtasari'l-Büveyfî*, No: 1078 (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: 1078, 107 vr.), 14a.

³⁵ bk. Ögüt, "Ehl-i Hadîs", 10/508.

³⁶ bk. Ali Cafer Abdusselam, "Avamil'u intişari'l-mezhebi's-Şâfiî fî muhtelifi'l-biladi'l-İslâmiyye", *el-İmamü's-Şâfiî fakihen ve muctehiden* (Malezya İslâm Üniversitesi İle İesco'nun Düzenlemiş Olduğu İmam Şâfiî Sempozyumu, y.y: Dâru't-Takrîb Beyne Mezâhibi'l-İslâmiyye, 2001), 560-563.; Ayrıca bk. Adem Arslan, *Şâfiîliğin Kurumsallaşmasında Büveyfî ve el-Muhtasar'ı* (Fecr Yayınevi, 2018), 149-150.

tevârüs eden fikhî mirasın başka bir ifade ile sahabenin Hz. Peygamber'den (s.a.v) tâbiîne, tâbiînin de mezhep imamlarına aktardığı fikhî tücrübe, birikim ve metodun var olduğunu, tâbiînin fikhî mirasını devralan doktrin sahibi mezheplerin kurucu imamlarının miras aldıkları tecrübeye önemli katkılarda bulduklarını, etkileyici liderlik sahibi ve yetkin kişilikleri ile ön plana çıktıklarını ve bunların görüşlerini sonraki nesillere aktaran seçkin ve cevval talebelerin olduğunu söylemek mümkündür.³⁷

4.1.2. Yetkin Bir Lider ve Talebe Faktörü

Fıkıh mezheplerinin liderleri olarak bilinen mezhep imamları, hem bilgi hem de amel olarak, son derece yetkin bir kişiliğe sahiptiler. Yetkin kişilik bir mezhebin lokomotifi mesabesindedir. Diğer tüm unsurlar bulunsa da, fikirleri temsil eden yetkin bir kişiliğin olmaması doktrin olarak bir mezhebin var olmasına ve devam etmesine mani bir durumdur.

Her bir mezhep imamının ders halkaları, ilim meclisleri ve temayüz etmiş öğrencileri vardı. İmamının yetkin kişiliğine rağmen talebe faktörünün yetersizliği sonucu birçok sünî fıkıh mezhebinin varlığı günümüze kadar devam etmemiştir. Bu nedenle fıkıh mezheplerinin yayılması ve devamlılığı değerlendirilirken talebe faktörünün önemi ayrıca vurgulanmalıdır.

Buna göre; Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim el-Ensârî (v. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî (v. 189/805) ve Züfer b. Hüzeyl (v. 158/775), Ebu Hanife'nin fikhının ve ilmi mirasının geniş alanlara yayılmasını sağlayan en önemli öğrencileri arasında yer almaktadır.³⁸

Ebu Hanife uzun yıllar hocası Kûfe'de Hammad b. Ebû Süleyman'ın ders halkasına katılmış, hocasının vefatından sonra devraldığı ders halkasını da yıllarca devam ettirmiştir.³⁹

³⁷ Bu anlamda Ebu Hanife'nin önceki nesil âlimlerden devralarak katkıda bulunup sonrakilere devrettiği fikhî mirasını yansıtan ve ilmi tevarüs sürecini gösteren şu söz dikkat çekicidir; "Fıkıh Abdullah b. Mes'ûd ekti, Alkame suladı İbrâhim hasat etti, Hammâd harmanını kaldırdı, Ebû Hanife öğüttü, Ebû Yûsuf hamur yaptı, Muhammed de ekmeğe hâline getirdi. İşte insanlar onun ekmeğinden yiyorlar." bk. Ahmet Yaman, "Abdullah B. Mes'ud'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 12; Medine fikhının ise; Hz. Ömer, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Ömer, Hz. Osman, Hz. Âişe, Abdullah b. Abbas gibi birçok sahabiden, içerisinde Saîd b. Müseyyeb'in de olduğu fukaha-i seb'a olarak şöhret bulan yedi fakih tâbiîn ve diğer başkalarına aktarıldığı kaydedilir. bk. Salim Ögüt, "Ehl-i Hadîs" (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/509.

³⁸ Ebu Hanife'nin bazı meşhur öğrencileri için bk. Heyet (Kuveyt Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı Fetva İdaresi İlmi Araştırmalar Birimi), *el-Mezâhibu'l-fikhiyyetu'l-erba'a (eimmetuha atvaruha usuluha asaruha)*, ed. Ahmed el-Hacci el-Kurdi vd. (Kuveyt: İdaretu'l-İftâ, 2010), 10-11.

³⁹ bk. Soner Duman - Adnan Hoyladı, "Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları", *Bilimname* 41 (2020),

Kûfe'de Ebu Hanife'nin ders halkasının varlığı gibi Medine'de de Allah Resulü'nün mescidinde fıkıh ve hadis öğrencilerinin toplandığı İmam Malik'in ders halkası bulunmaktaydı.⁴⁰ Mısır çevresi İmam Malik ve halkasının ilmi birikimini en iyi muhafaza ve temsil eden yerd. Bu anlamda İbn Vehb (v.197/813), İbnü'l-Kasım (v. 191/806), Eşheb el-Kaysî (v. 204/820), Asbağ b. Ferec (v. 225/840) ve İbn Abdülhakem (v. 214/829) gibi âlimler ve Mısır çevresinin bir uzantısı olarak Kayrevan çevresinde ön plana çıkan Esed b. Furat (v. 213/828) ve Sahnun (v. 240/854) gibi âlimler Mâlikî mezhebinin teşekkülü ve yayılmasında ön plana çıkan âlimlerdir.⁴¹

İmam Ebu Hanife ve İmam Malik gibi İmam Şâfiî'nin de birçok talebe yetiştirmiş olduğu ders halkası mevcuttu.⁴² Onun metodolojisini temsil eden bazı önemli öğrencileri telif, tedris ve nakilleriyle, Şâfiî öğretisini daha geniş bölgelere taşımışlardır. Irak'ta Zaferanî'nin, Mısır'da ise Büveyfî (v. 231/846), Müzenî (v. 264/878) ve Rebi b. Süleyman el-Murâdî'nin (v. 270/884) etkileri çoktur. el-Büveyfî ve halefi Müzenî'nin *Muhtasar*'ları, İmam Şâfiî'nin düşüncesinin şöhret bulmasını sağlamış ve eş-Şâfiî'nin ana eserine (*el-Üm*) rağbeti artırmıştır.⁴³

Diğer mezhep imamları gibi Ahmed b. Hanbel de birçok öğrenci yetiştirmiştir. el-Müsned isimli meşhur eserinden de anlaşılacağı üzere onun hadisleri toplayıp tedvin etmeye yönelik ayrı bir çaba içine girdiği bilinmektedir. Mezhebini kendisi tedvin etmemiştir ancak öğrencileri fetva ve açıklamalarından birçok şey toplamış ve bunları fıkıh baplarına göre

1053; bk. Özgür Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/484.

⁴⁰ bk. Muhammed Ebu Zehrâ, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener (İstanbul: Eser Matbaası, 1976), 294.

⁴¹ bk. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/519; bk. Ömer Faruk Habergetiren, "Fatih Bir Fakih: Ebû Abdullah Esed b. Furât b. Sinan (142-213/759-828), Hayatı ve Fıkıh İlmindeki Yeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/27 (2012), 271-273.

⁴² bk. Ebu Nasr Taceddin es-Sübkî (771/1370), *Tabakatü's-Şâfiîyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdülfettah Muhammed el-Hulh (Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, 1964), 2/163.

⁴³ bk Ahmed Shamsy, "The First Shafi'i: Abu Ya'qub Al-Buwayti (231/846 d.)", ed. David S. Powers, *Islamic Law and Society* 14/3 (2007), 334; Ayrıca, Büveyfî'nin yetiştirdiği bir çok öğrenci dünyaşın çeşitli yerlerine dağılarak Şâfiîliğin yayılmasına önemli katkılar sağlamışlardır. bk. Ebu Asım Abbâdi, *Kitabu tabakâti'l-fukahâi's-Şâfi'iyye* (Leiden: E. J. Brill, 1964), 8.

düzenlemişlerdir.⁴⁴Hanbeli fıkıhı imamın öğrencileri vasıtasıyla nakledilmiştir. Bunların başında Ahmed b. Hanbel'in oğlu Salih (v. 265/878) gelir.⁴⁵ Babası ve başkalarından fıkıh ilmini öğrenen Salih,⁴⁶ babasının fikhî birikimini/görüşlerini yazdığı mektuplar yoluyla yaymıştır. Yine Ahmed b. Hanbel'in diğer oğlu Abdullah (v. 290/902-903) da,⁴⁷ babasının fikhını ve onun meşhur eseri *el-Müsned*'i sonraki nesillere nakletmiştir. Bunların dışında Ebu Bekir el-Esrem (v. 261/874-875), Ebu Bekir el-Mervezi (v. 275/888-889) ve İbrahim b. İshak el-Harbi (v. 285/898-899) gibi âlimler Hanbeli fıkıh düşüncesini nakleden önde gelen kimselerdir.⁴⁸ Ayrıca Ebu Bekir el-Hallal'ın (v. 311/923-924) kurucu imamın ilimlerini cemetmek için çok gayret sarf etmiş olduğu, bu amaçla seyahatlere çıkmış olduğu ve birçok kitap telif etmiş olduğu kaydedilir.⁴⁹

4.1.3. Metodoloji (Usûl)

Şüphesiz ki mezheplerin varlığını yetkin liderin ve etrafında oluşan öğrenci topluluğunun varlığıyla izah etmek yeterli olmaz. Esasında mezhep, yukarıda maddeler halinde sunulan hususlar ve çalışmanın ilerisinde yer alan diğer birçok faktörü barındıran, kendi içerisinde tutarlı ve kendine özgü metodolojisi olan bir oluşumdur. Tam da bu noktada, bu metodolojiyi oluşturan temel etkenlerin ne olduğu önem arz etmektedir. Bu anlamda fakih sahabiler ve bunların öğrencilerinin sonraki nesle aktardığı metodolojinin ve sonraki nesil müctehidlerinin genişleyen ictihad malzemesini göz önüne alarak yaptıkları katkılarla geliştirdikleri sağlam metodolojilerin, fikhî mezheplerin oluşumunda göz ardı edilmemesi gereken önemli hususlar olduğuna dikkat çekmek isteriz. Fikhî Mezheplerin dayandığı delillerin ve delillerden hüküm çıkarırken izledikleri yolların farklı olması onların takip ettiği farklı usûl veya metodolojinin sonucudur. Metod farklılığına dair tespit ettiğimiz şu hususları burada ifade etmeyi önemli buluyoruz:

Esasen mezheplerin kurumsal anlamda teşekkülünden önce mevcut olan re'y ve hadis okullarının benimsediği metodolojilerin farklı olmasını gerekli kılan birçok saik vardır. Bunlardan önemli bir hususun, fıkıh usulündeki temel kavram olan "Hüküm" kavramı içerisinde saklı olduğu düşünülebilir. Nitekim müctehidlerin hüküm kavramını farklı anlamaları ve buna yükledikleri farklı

⁴⁴ Abdulkerim Zeydân, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), 233.

⁴⁵ Ebu Zehrâ, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*, 499.

⁴⁶ Salih b. Ahmed için bk. Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm lil Melâyin, 2002), 3/188.

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, oğulları ve diğer bazı öğrencileri ve eserleri için bk. İbn Nedîm (v. 385/995) Ebu'l-Ferec, *Kitâbu'l-fihrist fi'n-Nedim*, thk. Rızâ Teceddüd, ts., 285-286.

⁴⁸ Bu zatlardan başka birçok kişi Hanbeli fikhını nakletmişse de, bu kişilerin üstün bir yeri olmuştur. Zira bu kişiler uzun zaman Ahmed b. Hanbel'e de arkadaşlık etmişlerdir. bk. Ebu Zehrâ, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*, 500.

⁴⁹ Ebu Zehrâ, *İslamda Fikhî Mezhepler Tarihi*, 501.

tanımlamalar⁵⁰ baştan itibaren müctehidlere ait farklı yöntemleri gerekli kılan bir hususa işaret eder. Zira hüküm kavramının Yüce Allah'ın hitabı veya hitabın sonucu olarak anlaşılması,⁵¹ o hitaba muhatap olan mükellefler için ilk bilinmesi gereken kaçınılmaz bir durumdur. Re'y okulu için vahiyde mâkes bulan ahkâm (hükümler) insan aklında yerleşik bir sistematiğe işaret etmekte ve bu sebeple dini metinlerin insan aklındaki bu yerleşik sistem ışığında okunmasını kaçınılmaz kılmaktadır.⁵² Diğer taraftan bulunduğu muhit icabı hadis malzemelerine daha kolay ulaşma imkânı bulan hadis okulunda dini metinler daha ziyade hadis/sünnet malzemeleri ile beyan edilmekte ise de, günümüze ulaşan ilk fıkıh usûlü eserinin sahibi İmam Şâfiî'nin, ehl-i hadîs içerisinde değerlendirilmesi durumunda, ehl-i hadîsin yöntemini kendi içerisinde daha farklı boyutlara taşıdığı söylenebilir.⁵³ Zira İmam Şâfiî'nin usûlünü imla ettirmekle bir nevi insan aklında yerleşik olan sistematiği fıkıh usulü boyutuyla yazılı metin haline getirdiği düşünülebilir. Nihayetinde İslam kültür ve medeniyetinin ehl-i hadîs ve ehl-i re'y olarak bilinen bu iki önemli akımı birbirini etkilemiş ve birbirinden azami derecede istifade etmiştir.⁵⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi, doktrin olarak fıkıh mezheplerinin teşekkülünde ilk bakışta ön plana çıkan saikler; asr-ı saâdetten aktarılan fikhî birikim ve tecrübe, "Hicazuyyûn/Medeniyyûn" ve "İrakiyyûn/Kûfiyyûn" veya daha meşhur ifade ile ehl-i hadîs ve ehl-i re'y şeklinde ifade edilen günümüzdeki tabirle 'marka oluşumlar', etkileyici ve yetkin bir kurucu lider, seçkin talebeler, devamlılık arz eden eğitim ve öğretim faaliyetleri, mezhebin dinamikleri, takip ettiği usulü gibi saikler, varlığını günümüzde de devam ettiren sünî fıkıh mezheplerinin tarihteki ortak özelliklerdir. Bu ortak özellikler aynı zamanda söz konusu mezheplerin doğuşunda ön plandaki saiklerdir.

4.2. Arka Plandaki Saikler

Fıkıh mezheplerinin oluşumunda ilk bakışta görünmeyen, ancak arka planda çok önemli etkileri olan diğer birçok saik zikretmemiz mümkündür. Bunlar; İnsanların farklı düşünmesinin yaratılış gereği olduğu ve Hz. Peygamber'in (sav) fikhini sonraki nesillere taşıma düşünce ve kaygısı şeklindeki psikolojik saikler, farklı toplumların örf, adet ve teamülleri ile yöreden yöreye etkili olan

⁵⁰ Hüküm kavramı için bk. Recep Çetintaş, *Teklîfi Hüküm Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Asalet Yayınları, 2019), 21-36.

⁵¹ Bilindiği üzere usûlcüler hükmü Yüce Allah'ın hitabı, fukahâ ise hitabın eseri veya sonucu olarak görürler.

⁵² bk. Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 119.

⁵³ Fahrettin er-Râzî İmam Şâfiî'den önce ehl-i hadîsin hadis ve eserden hüküm çıkarıp ehl-i re'y ile mücadele edebilecek durumda olmadığını ifade eder. Bkz. Ögüt, "Ehl-i Hadîs", 10/510.

⁵⁴ bk. Ögüt, "Ehl-i Hadîs", 10/511.

uygulamaların fıkha yansımalarını içeren sosyolojik ve kültürel saikler, siyasi faktörler, hukuki ihtiyaçlar, ilmi gelişmeler, ictihadların çoğalması, büyümesi ve tedvin edilmesi gibi çeşitli saiklerdir.

4.2.1. Kişi Olarak İnsanların Farklı Düşünmesinin Fitrî Oluşu

İnsanın olduğu yerde düşünce farklılıklarının olması doğaldır. Her düşünür veya her müctehid hukukçu olayları bulunduğu ortam, aldığı kültür ve diğer birçok hususun etkisinde kalmış olarak çözmeye çalışır. Bu durumda başkalarıyla uyumsuzluk yaşanması kaçınılmazdır. Nihayetinde tarih içerisinde hukuk alanında yapılan tartışmalar ve ortaya çıkan farklı yorumların hukuk anlayışının gelişmesine katkı sağladığı bilinen bir husustur.⁵⁵ İslam Hukuku açısından da durum bu şekildedir.

Abbasiiler dönemine kadar her merkezde kendi adlarına izafe edilen ve müstakil bir mezhepleri olmayan çok sayıda âlim ve müctehid vardı; bunlar kendilerine sorulan soruları cevaplandırıyor ve davaları hallediyorlardı.⁵⁶ Sonraki süreçte insanların bu müctehid âlimlere rağbet etmesiyle doğal bir gruplaşma veya kümeleşmeler oluşmuş, nihayetinde bu kümeleşmeler mezheplere dönüşmüştür. Zamanla fıkıh mezheplerine büyük hukukçular dâhil olmuş ve bu mezheplerin pek çok mensubu olmuştur. Fıkıh mezheplerinin önde gelen müctehidlerinin fıkıhın gelişmesi, büyümesi ve halka arzında önemli tesirleri olmuştur.⁵⁷

4.2.2. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Fıkhî Mirasını Sonraki Nesillere Taşıma Düşünce ve Kaygısı

Hz. Peygamber (s.a.v), Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderirken onun Kur'an ve Sünnet'i nazara alarak bir ictihadda bulunacağına yönelik ifadelerini tasdik etmiş ve buna bir dua ile karşılık vermiştir.⁵⁸ Yine, Hz. Peygamber'e (s.a.v), hacca gitmek üzere bir adakta bulunan ancak bu adağı gerçekleştirmeden vefat eden annesinden haber veren ve onun yerine hac edip edemeyeceğini soran bir kadına Allah Resulü'nün (s.a.v); "Evet, onun adına hacet. Eğer annenin bir borcu olsaydı onu ödemeyecek miydin? Öyleyse Allah'a olan borç ödenmeye en layık olanıdır"⁵⁹ şeklindeki ifadesi onun (s.a.v) bizzat fıkıh uygulamalı olarak öğretmesine iki örnektir.

Yukarıda görüldüğü gibi Allah Resulü'nün (s.a.v) sonraki nesillere bıraktığı fıkhî bir mirası vardı. Bu miras da; Yüce Allah'ın ezeli ve ebedi kelamı olan

⁵⁵ bk. Şekerci, *Fıkıh Mezheplerine Giriş*, 11.

⁵⁶ bk. Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 159.

⁵⁷ bk. Zeydan, *el-Medhal li dirâseti'ş-şeriatil-İslamiyye*, 147.

⁵⁸ Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhaki, *el-Medhal ilâ ilmi's-sünen*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017), 1/123.

⁵⁹ Ali Bardakoğlu, "Bedel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/298-299.

Kur'an ve onun hem sözlü hem de fiili beyanı olan Sünnet, bir de bu kaynaklardan fikhî anlamda istifadeyi mümkün kılan müctehidlerin ictihad faaliyetine Hz. Peygamber'in (s.a.v) verdiği izin ve yaptığı teşvikti. İşte fıkıh mezheplerinin varlığı, Kur'an ve Sünnet'in doğru anlaşılması ve yaşanması için Hz. Peygamber'den (s.a.v) tevarüs eden fikhî mirası değerlendirme ve bunların sonraki kuşaklara aktarılabilmesini mümkün kılan sistemli bir yapıya bürünmesinin sonucu olarak görülebilir. Başka bir ifade ile fikhî mezhepler Hz. Peygamber'in (s.a.v.) elinden içilen fıkıh suyunun, susuz topraklara ulaştırılması kaygısı ve ihtiyacının doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Fıkıhın sonraki nesillere taşınma kaygısının, tâbiîn ve özellikle de tebeu't-tâbiîn dönemlerinde bir ihtiyaç halini aldığı söylenebilir. Nitekim mezheplerin büyük imamlarının ilim ve hayat anlayışları da bu düşünceyi doğrulamaktadır.

4.2.3. Ortaya Çıkan Yeni Durum ve Şartlar (Farklı Adet ve Teâmüller)

İslam dünyasının genişlemesi, çeşitli ırklara mensup birçok kavimlerin İslamiyet'le şereflenmesi,⁶⁰ bu kavimlerin beraberlerinde getirdikleri âdet, teâmül ve şartların İslami ölçüler bakımından değerlendirilmesi,⁶¹ değişen hayat şartları, meydana çıkan yeni olaylar karşısında bilginlerin görüşleri, ictihadları⁶² ve benzeri nedenler mezheplerin ortaya çıkmasının arka planındaki önemli sosyal ve kültürel faktörlerdir. Râşid Halifeler'den sonra bugünkü tabirle Ortadoğu diye ifade edilen büyük bölge Müslümanların hâkimiyetine girmiş, bu süreçte Müslümanlar farklı kültür ve felsefi anlayışlarla karşılaşmış, bunun doğal sonucu olarak da fıkıhın çözmesi gereken hukuki yeni meseleler ortaya çıkmıştır.⁶³ İslam'ı yeni benimseyen bir bölgede yaşayanların, örneğin İslam'da nelerin yenilip yenilemeyeceği ile ilgili sorular sormaları ve bunlara bulunacak olan fikhî cevaplar ortaya çıkan yeni durum ve şartların tabii bir sonucudur. Nitekim nelerin helal veya haram olduğu konusunda kaynaklardaki görüş ve tercihlerde, Kitap ve Sünnet'te ortaya konan amaç ve ilkelerin yanında fukahânın kendi deneyimleri ve bilgisinin ayrıca her bölgenin yiyeceklerle ilgili örf ve adetlerinin, beğeni ve telakkilerinin de etkisi olmuştur. Bu nedenle yiyeceklerin hükmü ile ilgili fakihler arasında ihtilafların bulunduğu görülmektedir.⁶⁴

⁶⁰ Abdurrahman Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkıhı*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993), 1/XVIII.

⁶¹ bk. Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 157.

⁶² Abdülkadir Şener, "İslâm'da Mezhebler ve Hukuk Ekolleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD.)* XXVI/1 (ty), 372.

⁶³ Ayengin, "Fikhî Mezheplerin Bağlayıcılığına Dair", 62.

⁶⁴ Bakara Suresi 173. ayet üzerine yapılan açıklama için bk. Hayreddin vd. Karaman, *Kur'an Yolu Meâli (Tam Sayfa Mealli)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018), 25.

4.2.4. Çevre veya Coğrafya Faktörü

Meselelerin çözümünde insanların kendi yaşam çevrelerinde oluşan fikhî ve hukuki birikimi referans almaları tabii bir durumdur. Belli bir coğrafi ve sosyolojik çevreyi paylaşan insanların aynı normlara göre sosyal hayatlarını düzenlemeleri, belli bir süreçten sonra zorunluluk halini alabilir. Bu anlamda coğrafya veya çevrenin mezhep oluşumuna tesirinin arka planda önemli etkilere sahip olduğu görülebilir. Fakihler yaşadıkları coğrafyadan etkilendikleri gibi, yaşadıkları coğrafyayı da etkilemişlerdir, bu açıdan bakıldığında coğrafyanın mezheplerin oluşumuna tesirini ön planda yer alan tesir olarak zikretmeyi uygun görmedik. Nitekim Fıkıh mezheplerinin oluşumuna tesir eden saiklerden, ön plandaki saikler içerisinde değerlendirdiğimiz 'ehl-i hadîs' ve 'ehl-i rey' şeklindeki oluşumların temelinde coğrafik farklılıkların etkisi olsa da bunlar tek başına coğrafik etkiye bağlı oluşmamıştır. Bu anlamda biz, doktrin sahibi mezhepler öncesi mevcut olan bu akımların oluşumları için yukarıda âlim, muhit, malumat ve metod farklılığını içeren 'marka isimler' olarak ifade ettik.

Fikhî mezheplerin oluşumunun, günümüzde marka sahibi büyük şirketlerin, bulunduğu coğrafyayı aşarak, küresel çapta bir marka haline gelmesi sürecine benzediğini söyleyebiliriz, dolayısıyla bu oluşumun sadece coğrafya saikiyle izahı yetersiz kalacaktır. Durum böyle olsa da insanların yaşadığı coğrafya ile buldukları çevrenin insan üzerindeki etkisi inkâr edilemez. Bu anlamda yaşanan coğrafya ve çevrenin geleneğe göre hareket etme ölçüsü, konuyu anlama ve kavrama biçimleri, orada yaşayan fertlerin düşünce ve hukuk anlayışına etki eden amillerdir.⁶⁵ Irak bölgesinin Hicaz bölgesinden bir kültürel yapıya sahip olması, değişik kültürlerin kavşağında bulunmasına karşılık, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ve sahâbîlerin büyük çoğunluğunun Medine'de yaşaması nedeniyle buranın dış etkiye daha kapalı, hadislere daha kolay ulaşmanın mümkün olduğu muhafazakâr bir çevreye bürünmesine yol açmıştır.⁶⁶ Bu çevresel saiklerin o bölgelerde yaşayan müctehidlerin ictihad kaynaklarına yansımış olduğu bilinmektedir. Maliki mezhebinin Medine ehlinin amelini fikhî delil saymaları bunun en açık örneği olarak görülebilir. Yine İmam Şâfiî'nin Bağdat'ta çeşitli ictihadlarda bulunması ve Mısır'a gidince de buradaki bazı görüş ve ictihadlarını güncellemesi çevresel faktörlere örnek olarak verilebilir.

4.2.5. Siyasi Saikler

Emevî yönetiminin daha ilk başlarda yaptığı 'Bizim yönetimimize müdahale etmedikleri sürece ben insanların konuşmalarına engel olmam' şeklindeki kesin uyarısı dönemin siyasi atmosferini tasvir etmektedir. Râşid Halifeler

⁶⁵ Benzer görüş için bk. Şekerci, *Fıkıh Mezheplerine Giriş*, 11.

⁶⁶ bk. Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2012), 201.

döneminden farklı bu siyasi atmosfer, fıkıhın ilk tedvin dönemindeki köklü değişimini yansıtmaktadır.⁶⁷ İşte bu köklü değişimin hukukun kamu sahasının normal gelişimine engel olduğu düşünülmektedir.⁶⁸

Emevîler'in (661-750) aksine Abbâsîler'in (750-1258) davranış ve hükümlerini dine dayandırma arzularının doğal sonucu olarak din adamlarının söz, fiil ve davranışları ile yakından ilgilenmeleri, fıkıhın gelişimine etki eden siyasi sebeplerden biridir.⁶⁹

Hız. Osman'ın şehadeti ile başlayan siyasi karışıklıklar Tâbiîn devrinin, diğer müesseselerinin yanında, hukuk müessesesini de etkisi altına almış,⁷⁰ İslam fıkıhının kaynaklarının değerlendirilmesi (özellikle sünnet) ile ilgili telakkiler doğal olarak bazı farklılıklar meydana getirmiştir.⁷¹

Mezhep kurucusu veya önde gelenlerinin mevcut siyasi yönetimle ilişkisi (yönetime yakın veya karşıt olması), mezhebin oluşum sürecinde özellikle geniş alanlara yayılması hususunda arka plandaki önemli faktörlerden biridir. Burada yönetimin mezhebe sadece destek vermesinden söz edilmemektedir, burada kastedilen dönemin mevcut yönetimlerinin siyasi ve itikadi anlamda tabana muhalif olması durumunda, geniş halk tabanında oluşan toplumsal vicdanın, mezhebin kabul görmesinde etkili olabilmesidir. Nitekim, dönemin mevcut yönetimlerinin İmam Ebu Hanife'ye eziyetleri,⁷² İmam Ahmed b. Hanbel'in mihne sürecinde yaşadıkları, İmam Şâfiî'nin Mısır'daki ilim meclisinin varisi Ebu Yakup el-Büveyfî'nin mihne hadisesi sürecinde Mutezile

⁶⁷ Yaman, *Siyaset ve Fıkıh*, 29-30.

⁶⁸ Hz. Ebubekir halife olarak seçildiğinde ümmete karşı sorumluluğa ve hukukun üstünlüğüne vurgu yapmış, Hz. Ömer de kendisini uyaran kişiye müdahale edilince "Bırakın konuşsun! Eğer onlar bize böyle hatırlatmada bulunmazlarsa onlarda hayır yoktur, eğer biz onların doğru sözlerini kabul etmezsek o zaman da bizde hayır yoktur" diyerek ümmete karşı hassasiyetlerini göstermişlerdir. Emevî yönetiminde ise yönetimin aleyhinde olmadığı sürece insanların konuşmalarına müdahale edilmeyeceği şeklinde köklü bir değişimin olduğu ve bu durumun kamu hukuku sahasının tabii gelişimine engel olduğu ifade edilmektedir. bk. Yaman, *Siyaset ve Fıkıh*, 29-30.

⁶⁹ bk. Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 157.

⁷⁰ Mezheplerin teşekkülünde önemli dönemler olarak karşımıza çıkan ve başlangıç ile bitişleri izafi olarak tartışılan tâbiîn dönemi Emevîler'in hüküm sürdüğü hicri 65-135 h. / 684-752 m. yıllarını içine aldığı, tebeu't-tâbiîn döneminin de Abbasiler'in hüküm sürdüğü hicri 150 (757) yılı civarında başladığı kaydedilir. bk. Arif Ulu, "Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/328.

⁷¹ bk. Kılıç, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler*, 264.

⁷² Kadılık teklifini kabul etmemesi nedeniyle Ebu Hanife'ye yapılan eziyet için bk. Hatib Bağdâdî, *Tarihu Medineti's-Selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'rif (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 2001), 15/448-449.

eğilimli yönetimin haksız taleplerine boyun eğmeyişi neticesinde Mısır'dan Bağdat'a getirilip zindana atılması ve orada şehit olması gibi hususlar, dönemin mevcut yönetimlerinin mezhep lideri ve öncülerine karşı siyasi ve itikâdi gerekçelerle gösterdikleri tavırlara karşı, yönetimin fikirlerini kabul etmeyen geniş halk tabanında fıkıh mezheplerinin kabul görmesine yönelik birçok ipuçları barındırmaktadır. Aksi durum ise bir sonraki maddede de yer aldığı üzere, fıkıh mezhebinin devlet eliyle geniş alanlara yayılmasını mümkün kılmıştır.

4.2.6. Hukuk Mevzuatına Duyulan İhtiyaç

Mezhepleşme bir sürecin ürünüdür. Bu süreçte oluşan mezheplerin resmi anlamda mevzuat⁷³ ihtiyaçlarına çözüm ürettiklerini, bu hususun da mezheplerin oluşumunda özellikle geniş alanlara yayılmasında bir saik olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴ Ebu Hanife'nin önde gelen öğrencilerinden Ebû Yusuf'un Abbasiler döneminde kâdilkudât olarak atanması, İmam Malik'in fıkıh müdevvenatının Medine başta olmak üzere Mısır, Kuzey Afrika ve daha sonra da Endülüs'te duyulan mevzuat ihtiyacını karşılaması⁷⁵ bu ihtiyacın mezhepleşmede arka planda kalan bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

4.2.7. İctihadların Yapılmasına Yol Açan İlmî Gelişmeler

İctihad farklılıkları hür ve bilimsel bir ortamın olması durumunda mümkündür. Yapılaşma anlamında fıkıhta Emevîler döneminde Tâbiîn'in attığı tohumlar, Abbasiler döneminde iyice yeşermiş ve büyümüştür.⁷⁶ Abbasiler devletinde, mihne olayları haricinde, genel anlamda hükümdarlar ulemaya ve ilme büyük önem vermiştir.⁷⁷ Bu devrin ilmî gelişmeleri, hür bir şekilde birçok ictihadın yapılmasına vesile olmuştur.

4.2.8. İctihatların Tedvini ve İctihat Çemberinin Büyümesi

Her ne kadar ictihadın Fıkıh Usûlü'nün temel kavramı haline gelmesi mezheplerin teşekkül ettiği ileri dönemdeki fikhî gelişmelere bağlı olsa da, nass ve olgu arasındaki fikri çaba olarak ictihadın vahiy sürecinde mevcut olduğu bilinmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla mezheplerin kurucu liderleri ve önde gelen müctehidlerinin nass ve olgu arasındaki çabalarının öğrencileri yoluyla kayda

⁷³ Mevzuat ile kastedilen kamusal işlemlerin yürümesi ve faaliyetlerin düzenlenmesi için ihtiyaç duyulan kural, kaide ve düzenlemelerdir. Toplumsal düzenin sağlanabilmesi için yazılı olan ve yazılı olmayan hukuk kurallarına ihtiyaç vardır.

⁷⁴ Örneğin Ebu Yusuf'un Abbasi Halifeliğinin bütün bölgeleri için kadı tayin etme yetkisine sahip olduğu ve kendi mezhebinin dışındakileri tayin etmiyor olduğu kaydedilir. bk. Muhammed İbrahim, *Hanefî ve Şâfiîlerde Mezhep Kavramı*, çev. Faruk Beşer (İstanbul: Nun Yayıncılık, 2015), 14.

⁷⁵ bk. Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 36-37.

⁷⁶ Ali Şafak, *İslam Hukukunun Tedvini* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978), 36.

⁷⁷ bk. Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 162.

⁷⁸ Benzer görüş için bk. H. Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/432.

geçirilmesi mezheplerin teşekkülü açısından son derece önemlidir. Zira icihadların tedvin edilmesi ve kitaplarda toplanması, bunların kolaylıkla öğrenilmesini sağlamıştır.⁷⁹

Sahabe dönemindeki icihad faaliyetlerinin en önemli kaynağı Kur'an ve onun açıklaması olan Sünnet'tir. Bu ana kaynakları kullanarak icihadda bulunan sahabenin çeşitli merkezlere dağılmasıyla zaten icihad dairesi genişlemiş olmaktadır.⁸⁰ Sahabenin kullandığı ana malzemelere tâbiîn döneminde sahabe icihad ve fetvalarının eklendiği, icihad malzemesinin çoğalmasıyla icihad çemberinin genişlediği bilinmektedir.

Abbasiler döneminde mezheplere ait icihadlar yazıya geçirilmiş ve birçoğu günümüze ulaşmıştır.⁸¹ Önceleri gerektiğçe ve soruldukça icihad ediliş hüküm verilirken Abbasiler dönemindeki müctehidlerin fıkıhın bütün konularını icihad alanlarına dâhil etmeleri⁸² icihad çemberinin büyümüş olduğunu ve icihadlardaki çeşitliliği göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bununla birlikte icihadın geniş dairesi içinde yer alan ancak günümüzde müntesibi kalmamış olan bazı sünnî fıkıh mezheplerinin icihadları, kitaplar arasında halen varlığını devam ettiren kıymetli malzemelerdir.⁸³

Bu arada İctihad ile ilgili şu hususu hatırlatmakta fayda vardır; farklı icihadın bulunması mezheplerin ortaya çıkışının ilmi temelini oluşturur. Ancak her farklı icihad mezhep oluşturmaz. Bunun için 'ön plana çıkan saikler' başlığı altında zikrettiğimiz hususlar başta olmak üzere diğer tüm saiklerin varlığına ihtiyaç vardır.

4.3. Dolaylı Saikler: Mezheplerin Doğuşuna Götürmesi Bağlamında Görüş Ayrılıklarına Yol Açan Saikler

⁷⁹ bk. Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 160; Yaman - Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 110.

⁸⁰ Benzer görüş için bk. Ebu'l-Feth Beyanuni, *Mezhep Meselesi ve Fikhî İhtilaflar*, çev. Ebubekir Sifil (İstanbul: Rihle Kitap, 2013), 23.

⁸¹ Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 163.

⁸² Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 160; Yaman - Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 110.

⁸³ Bu arada şunu da söylemek gerekir ki; fıkıh mezheplerinin icihadları Kur'an ve Sünnet membaından çıkan tertemiz su gibidir. Bu temizliğine rağmen insanların bünyeleri bu suya farklı yaklaşmayı gerektirebilir. Zira hastalığına göre kişilerin tertemiz suya yaklaşımları değişebilmektedir. Kimi hastalar için o temiz su olmazsa olmazdır, kimisi için olsa daha faydalıdır, kimisi için hastalığına vereceği zarar nedeniyle o temiz suyun verilmesi yasak olabilirken diğer kimileri için de yasak değilse de onun verilmemesi daha uygundur. Dolayısıyla bünyelere göre saf suyun içilmesi birisi için doğru iken, diğeri için onun içilmemesi doğrudur. Mezheplerin farklı icihadlarını da bu minvalde düşünmemiz mümkündür. Tertemiz bir su kaynağının (Kur'an ve Sünnet) insanlara ulaşan farklı kolları olarak düşünülmesi gereken bu fikhî icihadların bir ihtiyaç olduğu da unutulmamalıdır.

Bir yerde mezheplerden söz ediliyorsa orada ilk akla gelen şey orada görüş ayrılıklarının mevcut olduğudur. Kimi eserlerde görüş ayrılıkları mezheplerin doğuşunun nedenleri (doğrudan) olarak zikredilmektedir. Oysa görüş ayrılıklarının (ihtilafların) birçok nedenleri vardır.⁸⁴ İhtilafın nedenleri ile fıkıh mezhebinin oluşmasının nedenleri bir birine yakın anlama gelse de detayında bunlar farklı şeylerdir.⁸⁵ Görüşlerin farklılaşmasının nedenlerine dikkatlice bakıldığında bunların, mezheplerin oluşumuna dolaylı olarak etki ettikleri görülecektir. Buna göre mezheplerin doğuşuna dolaylı bir şekilde etki eden saikler başlıca şu şekilde sıralanabilir:

4.3.1. Sahabe Tavırlarının Farklılığı ve Fakiherin Sahabeden Devraldıkları Yaklaşımlar

Fıkıh mezheplerinin ortaya çıkması ve gelişmesine dolaylı olarak etki eden önemli faktörlerden birisi Hz. Peygamber'den (s.a.v) doğrudan feyz almış olan sahâbîlerin farklı bilgi, görgü ve uygulamaya sahip olmaları, kaynak değerlendirmesi ve hüküm çıkarma yönüyle birbirinden farklı tavırları temsil etmeleridir. Bu farklılıklar doğal olarak farklı görüşleri ortaya çıkarmıştır. Zaman içerisinde gelişen mezhepler de, aynı konuda farklı görüşleri rivayet edilen sahâbîlerin bu görüşlerini değerlendirmişlerdir.⁸⁶ Sahabe fukahâsi arasında re'yi ile ön plana çıkanlar olduğu gibi hadis rivayetleri ile ön plana çıkmış olanlar vardı. Bunun doğal bir neticesi olarak tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn fakiherleri ehl-i re'y ve ehl-i hadîs şeklinde ikiye bölünmüştü.⁸⁷ Fıkıhî mezhepleri adlarına izafe edilen mezhep imamları seleflerinden tevarüs ettikleri bilgi ve uygulamalardan istifade ederek, sahip oldukları birikimleri tasnif etmişlerdir.⁸⁸ Bu anlamda Ebu Hanife'nin "ben ilmi Hammad ve İbrahim yoluyla Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mesud ve Abdullah b. Abbas'tan aldım"⁸⁹ demesi de bu ilmi geleneğe işaret eden bir örnektir. Her bir mezhep müctehidi bilgi, görgü ve uygulaması farklı olan sahâbîlerden devralınan birikimlerden istifade etmişlerdir.

4.3.2. Nasların Edebi Özelliğinin Tercihle Bulunmayı Gerekli Kılması

⁸⁴ İhtilafların Sahabe devrinde daha ziyade anlayış farkları ve bir meseleye dair nasları bilmemekten doğduğu, ilk tabiîn devrinde muhit ve üstad farkları da eklenerek devam ettiği, son tabiîn ve müctehid imamlar zamanında ise icthad usûl ve prensiplerine bağlı ihtilafların ortaya çıkmış olduğu ifade edilir. bk. Hayreddin Karaman, *İctihad Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risâle* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 12.

⁸⁵ Fûrû ve usûldeki ihtilaflar ile ilgili olarak bk. el-Hin, *Eseru'l-İhtilâf fi'l-kavaidi'l-usûliyye fi ihtilâfi'l-fukahâ*, 35-561.

⁸⁶ Nurettin Yıldız, "Mezhep", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale, 1991), 2: 448.

⁸⁷ bk. Muhammed Ebu Zehra, *İmam Şâfiî*, çev. Osman Keskiöğlü (Ankara: 1987), 62.

⁸⁸ Ahmet Yaman, "Sahâbenin Fıkıhî Mezheplere Kaynaklığı", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/38 (2014), 12.

⁸⁹ Ahmet Yaman, "Abdullah b. Mes'ud'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 11.

İslâm'ın ana kaynaklarındaki ifadeler üzerine yapılan zihni faaliyetler, tartışmalar ve ihtilaflar (görüş ayrılıkları) mezheplerin ortaya çıkışına dolaylı anlamda tesir eden önemli faktörlerdir. Bilindiği gibi İslam'ın temel kaynaklarında dinin zaruri olan ana ilkeleri genelde anlaşılır olmakla beraber ayrıntılar ile ilgili hususlar naslarda genel olarak açık bir biçimde yer almamaktadır. Nitekim Al-i İmran suresinin 7. âyetinde, âyetlerin muhkem ve müteşâbih olarak kısımlarına ayrıldığı ifade buyurulmuş olmakla beraber ayetlerden hangilerinin muhkem ya da hangilerinin müteşâbih olduğu zikredilmemiştir. Bunun yanında ayet ve hadislerde müşterek ifadelerin olması (ki bir kısım müşterek ifadeler birbirine zıt manalara muhtemeldir)⁹⁰ keyfi olarak değil de karinelere dayalı olarak iki farklı tercihi zorunlu kılmaktadır.⁹¹ Farklı tercihlerin olduğu yerlerde farklı görüşlerin ortaya çıkması da kaçınılmazdır.

4.3.3. Nasların Ayrı Ayrı veya Mukayeseli Olarak İncelenmesinden Doğan İhtilaflar

Bilindiği gibi bazı naslar delalet ettiği manayı tek başına açık bir şekilde ifade edebilirken, bazı naslar da müstakil bir manası olmakla birlikte başka bir nasla birlikte incelendiğinde maksadı tam olarak ifade eder. İbadetlere ait birçok ayetlerde olduğu gibi, bazı ayetler ancak hadislerle birlikte düşünüldüğünde açık bir şekilde anlaşılabilir. Bunun için de müctehidler birbirinden farklı hükümler içeren bu ayetlerin ve bunlarla aynı durumda olan hadislerin birini diğerine dayandırmak ve bu yolla hükümlerdeki dengeyi sağlamak için kıyas metodunu kullanmaya mecbur olurlar. Dolayısıyla bu hal derin düşünceye, kıyas ve çeşitlerine tafsilatlı bir şekilde hakim olmaya ve lafızları terkip edebilme kabiliyetine ihtiyaç duyar.⁹² Söz konusu ayet ve hadislerdeki ihtilafın sebebi, bazı fakihlerin bunları tek başına ele alması, bazılarının da iki veya daha

⁹⁰ Bakara Suresi 228. ayette yer alan القراء kelimesi hem hayız, hem de tuhur anlamında, Kalem Suresi 20. ayette yer alan الصريم ifadesi berrak gündüz ve kapkara gece manalarına muhtemeldir. bk. Kılıç, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler*, 50-51.

⁹¹ Ayet ve hadislerde yer alan, vaz'edildikleri manadan başka manalarda kullanılabilen mecaz ifadeler, emir ve nehiy ile ilgili değerlendirmeler, umum ve husus ifade eden lafızlar, umum ifadelerin tahsisi ve bunların katiyet ve zanniyetleri üzerine yapılan değerlendirmeler, tahsise uğrayan umum ifadeler, mutlakın mukayyede hamli üzerine yapılan değerlendirmeler, lafızların mücmelliği ve beyanı üzerine yapılan değerlendirmeler, ayetlerin nüzulü ve hadislerin vürûd sebepleri, nâsîh ve mensuh üzerine yapılan değerlendirmeler, ana kaynaklar üzerine yapılan ve tabii olarak görüş farklılıklarına yol açan önemli değerlendirmelerdir. Yapılan değerlendirmeler için bk. Kılıç, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler*, 63-146.

⁹² bk. Kılıç, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler*, 246.

çok ayet ve hadisleri mukayeseli bir şekilde değerlendirmesidir. Bu durum onların çıkardıkları sonuçların muhtelif olmasına yol açabilmiştir.⁹³

4.3.4. Aynı Konuda Farklı Hükümler İçeren Naslar Arasındaki İlişkinin Yansımaları

Aynı konuda farklı hükümler içeren naslar arasındaki ilişkinin fıkıh usulü ilminde yeri ve konusuna göre tahsis, takyîd, tevil ve nesih kavramlarıyla ifade edildiği bilinmektedir.⁹⁴ Naslar arasındaki bu ilişkiye (özellikle de Kur'ân'ın çizdiği çerçeveye hadisin müdâhilliği meselesinden kaynaklanan⁹⁵ tartışmalar üzerine) fakihler tarafından çeşitli yorumlar yapılmıştır.

Naslar arasındaki ilişkide ön plana çıkan nesih kavramı ilk dönemlerde geniş anlama sahipti.⁹⁶ Dolayısıyla bu geniş anlamı doğal olarak âlimler arasında görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Hadisleri resmi anlamda ilk derleyen olarak bilinen İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö.124 h) âlimleri en çok meşgul eden konulardan birinin nesh konusu olduğunu belirtmesi de⁹⁷ bunu doğrulamaktadır.

4.3.5. Bazı Hadislerin Hz. Peygamber'e (s.a.v) İsnadının Sıhhat Derecesi Üzerine Oluşan İhtilaf

Bu maddeyi zikrederken Sünnet'in bir hukuk kaynağı olmasını tartışmamaktayız. Zira Sünnet'in bir nas olduğu⁹⁸ ve hükümler için bir hüccet olduğu bilinen bir husustur.⁹⁹ Sünnet, Kur'an'ın ilk yorumudur, Allah Resul'ünün (s.a.v) Kur'an'ı yaşayarak ve yorumlayarak öğretmesidir.¹⁰⁰ Burada görüş ayrılıklarının oluşması ve dolaylı olarak da mezheplerin oluşumuna tesiri ile ilgili husus, bazı hadislerin Allah Resulü (s.a.v) tarafından dile getirilip getirilmemiş olması veya sahih/mevzu olup olmamasına ilişkin yorumlar ve sonuçlarını içermektedir. Dolayısıyla ameli konuları içeren fakat sahihliği

⁹³ Benzer görüş için bk. Kılıç, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler*, 246.

⁹⁴ Hüseyin Kahraman, "Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü", *Usul İslam Araştırmaları* 7/7 (01 Haziran 2007), 34.

⁹⁵ bk. Kahraman, "Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü", 34.

⁹⁶ Sahâbe ve tâbiîn devrindeki örnek ve kullanımlardan o sıralarda neshin fıkıh usulündeki teknik anlamını aşan bir kavramsal çerçeveye sahip olduğu, 'âmmin tahsisi, mutlakın takyidi, mücmel ve müphem beyanı gibi durumların da bu kapsamda düşünüldüğü anlaşılmaktadır. bk. Ferhat Koca, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/582.

⁹⁷ bk Mehmet Efendioğlu, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/581.

⁹⁸ Nas kelimesi iki anlamda terimleşmiştir, bunlardan birisi; Yüce Allah'ın (cc) ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözü anlamında kullanılır. bk. H. Yunus Apaydın, "Nas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/391.

⁹⁹ İmam Şâfiî er-Risâle isimli usûl eserinde Yüce Allah, insanlara gönderdiği vahye ve Peygamber'inin sünnetlerine uymalarını farz kılmuştur, demektir. bk. Muhammed b. İdris Şâfiî, *er-Risâle*, thk. eş-Şeyh Halid es-Seb' el-İlmi - eş-Şeyh Züheyr Şefik el-Kubbî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2004), 86.

¹⁰⁰ Muhammed Ebu Zehrâ, *İslam Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam (Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslamiyye)*, çev. İ. E. Dal (İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınevi Dağıtım, 2006), 91-92.

anlamında mezhep müctehidlerince yeter derecede görülmeyen bazı hadislerin mezhebin uygulamaları kapsamına girip girmediği hususu da mezhepleşme sürecinde karşılaşılan bir faktör olmuştur. Abdest alırken boynun mesh ediliyor edilmeyeceği hususundaki görüş ayrılığı buna bir örnek olarak gösterilebilir. Boynun mesh edilmesi ile ilgili rivayetin zayıf olduğunun tespit edilmesi ve bu uygulamanın dinde aşırılığa yol açtığı düşünülmesi gibi nedenlerden cumhura göre boynun mesh edilmesi mekruh görülüyorken,¹⁰¹ Hanefi mezhebinde boyun (ense kısmı) daha çok müstehap olarak görülmektedir.¹⁰²

4.3.6. Bir Müctehide Hadislerden Bazılarının Ulaşıp Ulaşmaması Hususu

Allah Resulü'nün (s.a.v) bütün hadislerini ihata iddiası, onun sünnetini, işlerini, tavırlarını en iyi bilen ona en yakın olan hülefâ-i râşidin dâhil hiç kimse için söz konusu değildir.¹⁰³ Zira Allah Resulü'nün (s.a.v) bir mecliste söylediği sözleri, yaptığı bir işi o mecliste hazır bulunanlar işitir ve görür, sonra da bunları gördükleri diğer sahâbîlere tebliğ ederlerdi. Bir hükme varmak isteyen sahabe için bu söz ve uygulamaların büyük önemi vardı. Kaynaklar Hulefâ-i Râşidin'in bir hükme varırken buna son derece dikkat ettiklerini, bunun için sünnetten kaynak aradıklarını, bazen sonradan duydukları Hz. Peygamber'in (s.a.v) sözlerini dikkate alarak hüküm verdiklerini veya verdikleri hükümleri değiştirdiklerini kaydetmektedir.¹⁰⁴ Sahabe döneminde bile buna bağlı görüş değişikliği oluşabildiğine göre sonraki dönemlerde müctehidlerin hadislerden bazılarında ulaşım ulaşmamalarının, onların görüşlerinin şekillenmesine etkisi gayet doğal karşılanmalıdır.

4.3.7. Ortaya Çıkan Mesele İle İlgili Zahiri Bir Nassın Varid Olmamasından Doğan İhtilaf

Nasların sınırlı, ortaya çıkan olayların sınırsız olduğu bilinen bir husustur. Ortaya çıkan olayların da bir birine benzeyenleri ve benzemeyenleri vardır. Sahabe arasındaki ihtilafın açık bir nedeni de hükmü Kur'an ve Sünnet'te bulunmayan olaylara karşı onların gösterdiği yaklaşımlardır. Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra Sahabe'nin ortaya çıkan sorunlara karşı müracaat ettiği

¹⁰¹ bk. Vehbe Zuhayli, *el-Fikhu'l-İslâmî ve edilletuh* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 1/253.

¹⁰² bk. Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *El-İhtiyar Metni El-Muhtar Li'l-Fetva*, çev. Tevhit Ayengin (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 25; Vizaretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye-Kuveyt, *el-Mevsâatü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Dâru's-Safve, 1997), 37/256.

¹⁰³ bk. Muhammed Avvâme, *İmamların Fikhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018), 81-82; Benzer görüş için bk. Yusuf Kılıç, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler* (İstanbul: Emre Matbaası, 1997), 250-251.

¹⁰⁴ bk. Kılıç, *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler*, 251.

ilk kaynaklar başta Yüce Allah'ın kelamı Kur'an ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) sünneti idi. Bu kaynaklarda olayla ilgili açık bir delile ulaşamadığı durumlarda ortaya çıkan hadise Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatta iken çözmüş olduğu olaya benzerliğine bakılarak çözüme kavuşturulurdu, olayın benzerliğinin bulunmaması durumunda ise doğal olarak ihtilaf ortaya çıkardı.¹⁰⁵ Örneğin Hz. Ömer Döneminde iştirak halinde birinin öldürülmesine karşılık, Hz. Ömer ve ona muvafakat eden birçok sahabiye karşı buna ihtilaf edildiği de kaydedilir. Zira naslarda bir insanı birden çok kişinin öldürmesi olayı zahiren yer almamaktadır. Bu durum olay ile ilgili farklı kanaatlerin doğmasına yol açmıştır. Ortaya çıkan olayın zahiren naslarda yer almamasına bağlı ihtilaflar mezheplerin oluşumu döneminde mevcuttur. Bu ihtilaflar doğrudan mezhepleri doğurmasa da, mezheplerin oluşumunda çok önemli rolü olan fıkhi görüş ayrılıklarına (ihtilaf) yol açması açısından önemlidir.

Sonuç

Şüphesiz ki fıkıh, mezheplerle doğmamıştır. Ancak fıkıh ve usûlünün kavramlaşması ve literatürünün gelişmesinde fıkıh mezheplerinin önemli katkılarının olduğu unutulmamalıdır.

Mezhepler değerlendirilirken, Kur'an ayetlerinin yorumlanması, Allah Resulü'nün (s.a.v.) belli durum ve şartlara göre verdiği cevaplar ve sahâbîlerin bunu algılama şekilleri ve benzeri hususlar göz ardı edilmemelidir.

Bu çalışmada sıralanan saikler fıkıh mezheplerinin oluşumunun, anlık bir durum değil, uzun bir sürecin ürünü olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Çeşitli şehirlerde bulunan âlimlerin buldukları çevre ve sahip oldukları malumat üzerine öne sürdükleri görüşler, bölgesel anlamda akımların (Hicaziyyûn-Irakîyyûn/ Ehl-i Hadîs-Ehl-i Re'y) doğmasına yol açmıştır. Bu akımlar arasındaki münazara ve münakaşalar mezheplerin şekillenmesinde önemli tarihi vakıalar olarak bilinmektedir.

Günümüze kadar varlığını fiilen sürdüren dolayısıyla sürdürülebilir (müstedâme) bir yapıya kavuşmuş sünnî fıkıh mezheplerinin ortak özellikleri, mezheplerin oluşumuna doğrudan tesir etmiş, ilk bakışta ön plana çıkan unsurları barındırmaktadır. Bu ortak özelliklerin; tabînin sahabeden devraldığı ve sonraki nesle aktardığı fikhî birikim, metod ve tecrübe, mezhepler öncesi oluşan âlim, muhit, malumat ve metoda dayalı marka oluşumlar (Irakîyyûn/Kufiyyûn ve Hicaziyyûn/Medeniyyûn), kurucu yetkin bir imam ve bıraktığı eğitim mirası, kurucu imamın fikirlerini ve eğitim mirasını sonraki kuşaklara aktaran seçkin talebe, mezhep imamı ve mezhebin öncülerinin eğitim-öğretim faaliyetleri, telif eserleri ve son olarak da mezhebin gelişime açık dinamikleri ve güçlü metodolojisi olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁵ el-Hin, *Eseru'l-İhtilâf fi'l-kavâidi'l-usûliyye fi ihtilâfi'l-fukahâ*, 110.

Mezheplerin oluşumunda, ilk bakışta, zahiren görülebilen saiklerin yanında, bireylerin yapı ve amaçları, ilmi gelişmeler, siyasi saikler (mezhep kurucu veya öncülerinin yönetime karşı takındıkları tavırlar ve bunların doğurduğu neticeler), sosyal ve kültürel etkenler, çevresel faktörler, zamanın değişimi, ictihad kaynaklarının çoğalması ve ictihadın genişlemesi, hukuki ihtiyaçlar, mezhep müctehidlerinin görüş ve ictihadlarının bir araya getirilmesi gibi arka planda önemli muhtelif saiklerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

İctihad farklılıklarının nedenleri arasında zikredilen bazı hususların fikirlerin farklılaşmasına 'doğrudan', mezheplerin doğuşuna ise 'dolaylı açıdan' etki eden amiller olduğu anlaşılmıştır. Bu amiller arasında; Ayet ve lafızlardaki özellikler (Kur'an ayetlerinin ve lafızların özelliğinin müctehidin bir tercihte bulunmasını zorunlu kılması), hadislerin sıhhat derecesi, hadislerin bütününe ulaşamamaktan kaynaklanan görüş ayrılıkları, aynı veyahut da farklı konulardaki nasların mukayeseli incelemesinden (nesih, tevil, tahsis vb.) doğan görüş farklılıkları ve olayla ilgili hükmün zahiren naslarda yer almamasına bağlı ihtilaflar olduğu ortaya çıkmaktadır.

Son olarak, fikhî mezheplerin oluşumunda yukarıda sayılan tüm saiklerin izlerine rastlanılmasına rağmen, ekonomik kaygıların izlerine rastlanılmaması dikkat çekmiştir.

Bu çalışma esasen her bir başlığı daha geniş ve kapsamlı akademik tez çalışmalarına konu olabilecek nitelikte olmakla birlikte, konusunu makale boyutunun elverdiği miktarda, genel ancak bütüncül bir şekilde ele almıştır. Bu çalışmanın, fıkıh mezheplerinin doğuşu ile ilgili, daha kapsamlı çalışmalara rehberlik yapacağı düşünülmektedir.

Kaynakça / Reference

Abbâdi, Ebu Asım. *Kitâbu Tabakâti'l-Fukahâi's-Şâfi'iyye*. Leiden: E. J. Brill, 1964.

Abdulmun'im, Mahmud Abdurrahman. *Mu'cemu'l-mustalahât ve'l-elfazı'l-fikhiyye*. Kahire: Dâru'l-Fazile, ts.

Apaydın, H. Yunus. "İctihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-460. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Apaydın, H. Yunus. "Nas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aras, Özgür. "Hammâd b. Ebû Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Armağan, Servet. *Ana Hatları İle İslâm Hukuku*. İstanbul: Enes Basın Yayın ve Matbaacılık, 2. Baskı., 2015.
- Arslan, Adem. *Şâfîliğin Kurumsallaşmasında Büveytî ve el-Muhtasar'ı*. Ankara : Fecr Yayınları, 2017.
- Avvâme, Muhammed. *İmamların Fikhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018.
- Ayengin, Tevhit. "Fikhî Mezheplerin Bağlayıcılığına Dair". *İlahiyat Akademi Dergisi* 5 (2017), 59-76.
- Bağdâdî, Hatib. *Tarihu Medineti's-Selâm*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 1-18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 1. Basım, 2001.
- Bakkal, Ali. *İslâm Fıkıh Mezhepleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- Bardakoğlu, Ali. "Bedel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*,. 5/298-299. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bedir, Murtaza. *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Bedir, Murteza. *Buhara Hukuk Okulu*. İstanbul: İsam Yayınları, 2., 2014.
- Beyanuni, Ebu'l-Feth. *Mezhep Meselesi ve Fikhî İhtilaflar*. çev. Ebubekir Sifil. İstanbul : Rihle Kitap, 2. Basım, 2013.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Medhal ilâ ilmi's-sünen*. thk. Muhammed Avvâme. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 2017.
- Büveytî, Ebu Yakub Yusuf b. Yahya (ö. 231/845-846). *Kitâbu Muhtasari'l-Büveytî*. El Yazması Fıkıh Muhtasarı. Süleymaniye Kütüphanesi Molla Murad Koleksiyonu, No: 1189, 196 vr.
- Büveytî, Ebu Yakub Yusuf b. Yahya. (ö. 231/845-846). *Kitâbu Muhtasari'l-Büveytî*. El Yazması Fıkıh Muhtasarı. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: 1078, 107 vr.
- Cafer Abdusselam, Ali. "Avamil'u intişari'l-mezhebi's-Şâfiî fi muhtelifi'l-biladi'l-İslâmiyye". *el-İmamu's-Şâfiî Fakihen Ve Muctehiden*. 560-563. y.y: Dâru't-Takrîb Beyne Mezâhibi'l-İslâmiyye, 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Atâ b. Ebû Rebâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Cezîrî, Abdurrahman. *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhu*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 4. Baskı., 1993.

Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Ağâh. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1985.

Çetintaş, Recep. *Teklîfî Hüküm Terimlerinin Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Asalet Yayınları, 2019.

Dönmez, İbrahim Kafi. "İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı". *Usûl İslam Araştırmaları* 1/1 (2004), 48.

Duman, Soner - Hoyladı, Adnan. "Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefi Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları". *Bilimname* 41 (2020), 1049-1094.

Ebû Zehra, Muhammed. *İmam Şâfiî*. çev. Osman Keskioglu. Ankara, 1987.

Ebû Zehra, Muhammed. *İslam Hukuk Okulları ve Sekiz Büyük İmam (Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslamiyye)*. çev. İ. E. Dal. İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınevi Dağıtım, 2. Baskı., 2006.

Ebû Zehra, Muhammed. *İslam'da Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdulkadir Şener. İstanbul: Eser Matbaası, 1976.

Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm'da İtikadî Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. İstanbul: Yeni Şafak, ts.

Efendioğlu, Mehmet. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4., 2015.

Görgün, Tahsin. "Hasan-ı Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/303-305. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Gümüsoğlu, Hasan. *İslâm Mezhepleri Tarihi: Temel İnanç Sistemleri*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2008.

Habergetiren, Ömer Faruk. "Fatih Bir Fakih: Ebû Abdullah Esed b. Furât b. Sinan (142-213/759-828), Hayatı ve Fıkıh İlmindeki Yeri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/27 (2012).

Hasan, Ahmed. "İlk Fıkhi İslâm Mezheplerinin Kaynakları". çev. Selahaddin Eroğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)* 29/01 (1987), 313-328.

Hasan Onat vd. *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*. Ankara: Ankuzem (Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları), 2007.

Heyet (Kuveyt Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığı Fetva İdaresi İlmi Araştırmalar Birimi). *el-Mezâhibu'l-fıkhiyyetu'l-erba'a (eimmetuha atvaruha usuluha asaruha)*. ed. Ahmed el-Hacci el-Kurdi vd. Kuveyt: İdâretu'l-İftâ, 1. Basım, 2010.

Hin, Mustafa Saîd. *Eseru'l-İhtilâf fi'l-kavaidi'l-usûliyye fî ihtilâfi'l-fukahâ*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 3. Basım, 1982.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311). *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Dâru İhyaî Turasi'l-Arabi, 3. Basım, 1999.

İbn Nedim, Ebu'l-Ferec (v. 385/995). *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedim*. thk. Rızâ Teceddüd, ts.

İbrahim, Muhammed. *Hanefî ve Şâfiîlerde Mezhep Kavramı*. çev. Faruk Beşer. İstanbul: Nun Yayıncılık, 2015.

Kahraman, Hüseyin. "Hadis Şerhinde Mezhep Faktörü". *Usul İslam Araştırmaları* 7/7 (01 Haziran 2007), 15-28.

Kandemir, M. Yaşar. "Saîd b. Müseyyeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/563-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Karaman, Hayreddin. *İctihad Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risâle*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Meâli (Tam Sayfa Mealli)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1. Basım, 2018.

Kaya, Eyyüp Said. "Mâlikî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kaya, Eyyüp Said. "Mekhûl b. Ebû Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/552-553. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kılıç, Yusuf. *İslam Fıkıh Mezheplerinin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler*. İstanbul: Emre Matbaası, 1997.

Koca, Ferhat. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/582-584. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Köse, Saffet. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2. Basım, 2012.

Kubat, Mehmet. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.

Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 1., 2008.

Melchert, Christopher. "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü". çev. Nail Okuyucu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/41 (2011), 221-236.

Mevsilî, Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *El-İhtiyâr Metni El-Muhtar Li'l-Fetva*. çev. Tevhit Ayengin. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.

Onat, Hasan. "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", 7-23.

Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

Ögüt, Salim. "Ehl-i Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/508-512. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Özen, Şükrü. "Nehâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/535-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Shamsy, Ahmed. "The First Shafi'i: Abu Ya'qub Al-Buwayti (231/846 d.)". ed. David S. Powers. *Islamic Law and Society* 14/3 (2007), 301-341.

Sübki, Ebu Nasr Taceddin (771/1370). *Tabakatü's-Şâfiyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdülfettah Muhammed el-Hulh. Kahire: Matba'atu İsa el-Babî el-Halebî, 1964.

Şafak, Ali. *İslam Hukukunun Tedvîni*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978.

Şafak, Ali. "İslam Hukukunun Tekevvünü ve Tedvini Konusunda Gösterilen Faaliyetler". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 1 (1976), 147.

Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. thk. eş-Şeyh Halid es-Seb' el-İlmi - eş-Şeyh Zühayr Şefik el-Kubbî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 2004.

Şekerci, Osman. *Fıkıh Mezheplerine Giriş*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.

Şener, Abdülkadir. "İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD.)* 26/1 (1984), 371-372.

Tahâvi (v. 321/933), Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu Meâni'l-Âsâr (Hadislerle İslâm Fıkıhı)*. ed. Mehmet Haberli. çev. M. Beşir Eryarsoy. 1-7 Cilt. İstanbul: Kitabî Yayınevi, 1430.

Ulu, Arif. "Tâbiîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/328. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Üzüm, İlyas. "Mezhep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/526-532. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Vizaretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye-Kuveyt. *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*. 1-45 Cilt. Kuveyt: Dâru's-Safve, 1. Basım, 1997.

Yaman, Ahmet. "Abdullah B. Mes'ud'un Hanefî Mzehebinin Oluşumundaki Rolü". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 20.

Yaman, Ahmet. "Sahâbenin Fikhî Mezheplere Kaynaklığı". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/38 (2014), 12.

Yaman, Ahmet. *Siyaset ve Fıkıh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

Yaman, Ahmet - Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 3. Baskı., 2012.

Yıldız, Nurettin. "Mezhep". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. 2/448. İstanbul: Risâle, 1991.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791). *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Alî Hilâlî. Kuveyt: Matba'atu Hukumeti Kuveyt, 2. Basım, 1987.

Zeydân, Abdulkerim. *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

Zeydan, Abdülkerim. *el-Medhal li dirâseti's-ş-şeriati'l-İslamiyye*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 1-8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm lil Melâyin, 15. Basım, 2002.

Zuhaylî, Vehbe. *el-Fikhû'l-İslâmî ve edilletuh*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım., 1985.

